Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 GISRRJ | Volume 3 | Issue 3 | ISSN : 2582-0095

भूवादयो धातवः सूत्रार्थविमर्शः

डाँ. मनीष शर्मा
सचिवः,
छत्तीसगढसंस्कृतशिक्षासेवासंस्थानम्,
भारतम्।

Article Info
Volume 3 Issue 5
Page Number: 11-18
Publication Issue :
September-October-2020

Article History
Accepted : 10 Sep 2020
Published : 23 Sep 2020

सारांशः - ध्वनिः व्यङ्ग्यः स्फोटः इति वैयाकरणानां सिद्धान्तः यदि व्यञ्जना वृत्तिः न स्यात् तर्हि वैयाकरणानां यः मुख्यः सिद्धान्तः स्फोटवादः सोऽपि भज्जेत् तस्मात् व्यञ्जना वृत्तिः वैयाकरणैः अङ्गीकार्या कृतायाञ्च अस्यां वृत्तौ अनया वृत्या क्रियावाचक इत्यंशस्य उपस्थित्या तस्य शाब्दविषयत्वं सम्भवत्येव अतः न दोषः एवञ्च अधुना भ्वादिगणपठितानुपूर्वी सदृशानुपूर्वीमन्तः वा सदृशाः शब्दाः पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेन धातुपदवन्तो भवन्ति इत्यर्थोऽङ्गीकार्यः तेन अस्मदादि उच्चरितस्य भू इत्यस्य भ्वादिगणपठितत्वेऽपि भ्वादिगणपठितानुर्वी सदृशानुपूर्वीमत्वस्य अस्मदादि उच्चारिते भू शब्दे सत्वात् तस्य धातुत्वं सिध्यति एवञ्च अधुना परिष्कृतं धातुत्वं भ्वादिगणपठितत्वे सति क्रियावाचकत्वमित्यर्थः निष्पन्नः

मुख्याभिधेयवाचकाः – द्वन्द्वापवादः, सहविवक्षा, एकधर्मावच्छिन्न, व्यङ्ग्यः, स्फोटः, साध्यक्रिया, क्रियावाचकः, हिरुक् , नाना, उत्सर्गः।

भगवता पाणिनिना व्याकरणशास्त्रं विरचितमनेन च व्याकरणशास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थविवेचनद्वारा वा शब्दानां साधुत्वं प्रतिपाद्यते तदुक्तं भतृहरिणा **शब्दसाधुत्वविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः** अत्र प्रायः सर्वे शब्दाः धातुभ्य एव निष्पन्नाः भवन्ति तदुक्तं[1] शाकटायनेन **सर्वं नाम धातुजमाह** । तत्र यद्यपि धातुपदार्थः दर्शनान्तरेषु पृथक् पृथक् परिभाषितस्तथापि व्याकरणशास्त्रे कोऽयं धातुपदार्थ इत्याकाङ्क्षायां भगवता पाणिनिना **भूवादयो धातवः** इति सूत्रं विरचितमेतद् सूत्रविषये भगवता भाष्यकृता पतञ्जलिना त्रयः पक्षाः महाभाष्ये प्रकल्पितास्तेषु अन्यतमः पक्षः भूश्च वाश्च इति भूवौ आदिश्च आदिश्च इति आदी भूवौ आदी येषां ते भूवादय अमुमेव पक्षमाश्रित्य भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां प्रौढमनोरमायाञ्च अदः सूत्रं व्याख्यातं किन्तु भवत्ययं सन्देहः

Copyright : © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

यत् भूश्च वाश्च इति भूवौ अत्र द्वन्द्वसमासः स्वीकृतः किन्तु एकधर्मावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेण एकधर्मावच्छिन्ने अन्वयः सहविवक्षा तस्याः सत्वे एव द्वन्द्वो भवति अत एव भगवता भाष्यकृता महाभाष्ये समुच्चयान्वाच्ययोरनेकस्य पदस्य च अर्थवृत्तित्वाभावात् द्वन्द्वाभावः उक्तः तत्सङ्गच्छते तेन भिक्षामट , गां चानय, ईश्वरं गुरुञ्च भजस्व इत्यादौ न द्वन्द्व इति कौमुदीग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते एवञ्च अत्र आदिश्च आदिश्च इति आदी अत्र य आदिशब्दः प्रथमः सः व्यवस्थायां वर्तते द्वितीयः यः आदिशब्दः सः सादृश्यार्थकः वर्तते एवञ्च भू इत्यस्य व्यवस्थावाचिनि आदिपदार्थे अन्वयः । वा इत्यस्य सदृशार्थे अन्वयः एवञ्च भूवा इति समुदायत्वावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेण एकधर्मावच्छिन्ने अन्वयो न जात इति कृत्वा भूवौ इत्यत्र द्वन्द्वसमासः न सङ्गच्छते तथाहि यथा धवखदिरौ छिन्धि अत्र धवखदिरौ इत्यत्र द्वन्द्वसमासः वर्तते तत्र द्वन्द्वस्य साधुत्वाय सहविवक्षायां द्वन्द्वो भवति इत्ययमेव नियमः स्वीकार्य एवञ्च धवखदिरौ छिन्धि इत्यत्र धवखदिरसमुदायत्वावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेण कर्मतात्वावच्छिन्नकर्मता संसर्गेण एकधर्मावच्छिन्ने छेदनक्रियात्वावच्छिन्नछेदनक्रियायामन्वयो भवति अतः सहविवक्षायां सत्वात् कृतस्य द्वन्द्वस्य साधुत्वमुपपद्यते किन्तु भूवौ इत्यत्र यः द्वन्द्वसमासः स्वीकृतः प्रौढमनोरमायां महाभाष्ये भाष्यकृता च तस्य साधुत्वं न सङ्गच्छते यतो हि भूवा इति समुदायत्वाच्छिन्नस्य केनचित् एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेण कस्मिंश्चित् एकधर्मावच्छिन्ने अन्वयो न भवति अपितु भू इत्यस्य व्यवस्थायामन्वयः वा इत्यस्य सदृशे प्रतियोगितासम्बन्धेन अन्वय इति कृत्वा एवधर्मावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेण एकधर्मावच्छिन्ने अन्वयाभावात् द्वन्द्वो न सङ्गच्छते किञ्च आदिश्च आदिश्च इति आदी अत्र एकशेषः कृतः किन्तु अयमेकशेषोऽपि सहविवक्षायामेव भवति यतो हि भट्टोजिदीक्षितेन स्वयमेव प्रौढमनोरमायामुक्तं[2] **द्वन्द्वापवाद** एकशेष अर्थात् द्वन्द्वस्य अपवादो भवति एकशेषः। तथा च **उत्सर्गापवादयोः समानविषयकत्वनियमः** एवञ्च उत्सर्गीभूतः द्वन्द्वः सः सहविवक्षायां प्रवर्तते तस्मात् अपवादभूतेन एकशेषेनापि सहविवक्षायामेव प्रवर्तितव्यं यदि एकशेषः सहविवक्षायां न प्रवर्तेत तथा सति तस्य अपवादत्वमेव भज्जेत यतो हि उत्सर्गापवादयोः विभिन्नविषयकत्वात् अत एव एकशेषः सहविवक्षायामेव प्रवर्तते तस्मात् इदितो नुम् धातोः इति सूत्रनिर्देशः सङ्गच्छते तथाहि इत् इत् यस्य असौ इदित् अत्र इत् इत् इत्यत्र एकशेषः न जातः यतो हि इत् इत् यस्य अत्र इत् इत्यस्य अर्थः इकारः इत् इत्युक्ते इत्सञ्ज्ञकः यस्य धातोः एवञ्च अत्र प्रथमेत् पदार्थस्य द्वितीयेत् पदार्थे अन्वयः,द्वितीयेत् पदार्थस्य अन्यपदार्थे धातौ अन्वय इति कृत्वा एकधर्मावच्छिन्नस्य इदित् इति समुदायत्वावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेण एकधर्मावच्छिन्ने धातुत्वावच्छिन्ने अन्वयो नास्ति इति कृत्वा एकशेषो न प्रवर्तते एवमेव राज्ञां राजा इति राजराजा अत्रापि राजपदयोः एकशेषो न प्रवर्तते यतो हि तत्र सहविवक्षाया अभावात् । तेन इदं निश्चप्रचं यत् एकशेषोऽपि सहविवक्षायां प्रवर्तते अत्र तु यः प्रथमः आदिशब्दः सः व्यवस्थावाचि वर्तते द्वितीय आदिशब्दः प्रकारवाचि वर्तते एवञ्च प्रथम आदिपदस्य भू इत्यत्र अन्वयः द्वितीयः आदिपदार्थस्य वा इत्यत्र अन्वय एवञ्च अत्रापि पूर्वोक्त रीत्या सह विवक्षायां अभावात् एकशेषोऽपि न प्रवर्तते तर्हि किमर्थं भट्टोजिदीक्षितेन आदिश्च आदिश्च इति आदी भूश्च वाश्च इति

भूवौ इत्यत्र क्रमेण एकशेषः द्वन्द्वश्च कृत इति प्रश्नः जायते। एकपदेन पूर्वोक्तोपस्थापितार्थद्वयस्य परस्परमभेदसम्बन्धेन अन्वयो न भवति एवञ्च भूवौ इति समस्तं पदं आदी इति एकमेव पदं एवञ्च भू प्रभृतयः वा सदृशाः इत्येवमभेदान्वयोऽपि दुर्लभ एव स्यात् तर्हि किमर्थं भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां वृत्तिः लिखिता यत् भू प्रभृतयः वा सदृशाः इति चेत् उच्यते यथा आद्यन्तौ टकितौ अत्रापि आदिश्च अन्तश्च इति आद्यन्तौ टश्च कश्च इति टकौ , टकौ इतौ यस्य इति टकितौ अत्र आद्यन्तौ इत्यत्र भगवता पाणिनिना द्वन्द्वसमासः स्वीकृतः तत्र आदिपदार्थस्य टित् पदार्थे अन्वयः अन्तपदार्थस्य कित्पदार्थे अन्वयः एवञ्च अत्रापि एकधर्मावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेण एकधर्मावच्छिन्ने अन्वयाभावात् द्वन्द्वस्य साधुत्वं नोपपद्यते तथापि आद्यन्तौ टकितौ[3] इत्यत्र द्वन्द्वस्य साधुत्वोपपत्तये यथा समुदायत्वावच्छिन्नस्य समुदायत्वाच्छिन्ने अन्वयं स्वीकृत्य द्वन्द्वस्य साधुत्वमुपपाद्यते पश्चात् विशेषजिज्ञासायां **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्**[4] इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् आदिपदार्थस्य टित्पदार्थे अन्तपदार्थस्य कित्पदार्थे अन्वयः स्वीक्रियते स्वीकृतेन चान्वयेन लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोधो जन्यते तद्वत् अत्रापि भूवादयो धातवः इत्यत्रापि भूवौ इत्यत्र द्वन्द्वस्य साधुत्वार्थं स्वघटकाभिन्नघटित्व स्वघटकनिष्ठप्रतियोगितानिरुपकसादृश्यवत् घटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन । भूवा इति समुदायत्वाच्छिन्नस्य आदित्वावच्छिन्ने अन्वयं स्वीकृत्य अत्र सह विवक्षायाः सत्वात् द्वन्द्वस्य साधुत्वमुच्यते तथाहि स्वं भू वा इति समुदायः तद् घटकः भूशब्दः तदभिन्नः आद्यर्थकः आदिः तत् घटितत्वं आदी समुदाये वर्तते इति स्वघटकाभिन्नघटितत्व इति प्रथम सम्बन्धेन भूवौ इति समुदायत्वावच्छिन्नस्य आदी इति समुदायत्वावच्छिन्ने अन्वयः। द्वितीयसम्बन्धस्यापि समन्वयो भवति तथाहि स्वं भूवा इति समुदायः तद् घटकः वा, तन्निष्ठप्रतियोगितानिरुपकसादृश्यवान् द्वितीयः आदिशब्दः तद् घटितत्वं आदी इति समुदाये वर्तते इति कृत्वा स्वघटकनिष्ठप्रतियोगितानिरुपकसादृश्यवत्घटितत्व इति द्वितीयस्यापि सम्बन्धेन भूवौ इति समुदायत्वाच्छिन्नस्य आदी इति समुदायत्वाच्छिन्ने अन्वयो भवति यद्वा अत्र द्वन्द्वस्य साधुत्वोपपत्यर्थं भूवादय इत्यस्य आवृत्तिः क्रियते अत्र भूवा शब्दयोः व्यवस्थारूपार्थे अन्वयः पुनः द्वितीययोः भूवा शब्दार्थयोः प्रकारार्थे अन्वय इति कृत्वा एकपदेन उपस्थापितयोः द्वयोरर्थयोरभेदसम्बन्धेन अन्वयो न भवति इति नियमस्यापि न विरोध इति कृत्वा भगवता पाणिनिना भाष्यकारेण भट्टोजिदीक्षितेन च भूवौ इत्यत्र यः द्वन्द्वसमासः स्वीकृतः तस्य साधुत्वमुपपद्यते। अत्र सूत्रे द्वितीयो विचारांशः वर्तते यत् सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन भूप्रभृतयः वा सदृशाः क्रियावाचकाः धातुसञ्ज्ञकाः स्युः अयमर्थः कृतः तत्र इदं जिज्ञास्यते यत् क्रियावाचिन इत्यंशस्य कुतो लाभः यतो हि अस्य पदस्य कस्माञ्चित् सूत्रादनुवृत्तिरपि न भवति तर्हि अनुवृत्तिमन्तरेण अस्य क्रियावाचिन इति पदस्य कुतो लाभः इति विचारणायां मूलकारस्य अयमाशयः प्रतिभाति यत् भू प्रभृतयः वा सदृशाः इत्युक्तं तत्र वा सादृश्यं भू प्रभृतिषु शब्देषु क्रियावाचकत्वेन गृह्यते तथाहि द्वितीयः आदिशब्दः सः सदृशार्थक इति प्रागेव प्रतिपादितं यत् यत्र सादृश्यं गृह्यते तत्र सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकीभूतधर्मेणैव सादृश्यं गृह्यते स च धर्मः अनुयोगितावच्छेदकोऽपि स्यात् अनुयोगितावच्छेदकव्यापकीभूतोऽपि स्यात् यदि

सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकीभूतोधर्मेणैव सादृश्यं गृह्यते तर्हि चन्द्र इव मुखं इत्यादौ चन्द्र सादृश्यं मुखे आह्लादजनकत्वेन अभिप्रेतं तच्च न सिध्येत् यतो हि सादृश्यप्रतियोगी चन्द्रः सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदको धर्मः चन्द्रत्वं तत् व्यापकीभूतोधर्मः यथा आह्लादजनकत्वं तद्वत् रात्रिउदयनकर्तृत्वमपि भवति अतः सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकीभूतो धर्मः आह्लादजनकत्वमेव रात्रिउदयनमपि सम्भवति एवञ्च रात्रिउदयनकर्तृत्वरुपेण सादृश्यग्रहणापत्तिः स्यात् अतस्तत् दोषवारणाय अयं नियमः स्वीकार्यः यत् यत्र सादृश्यं गृह्यते तत्र सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकीभूतो धर्मेणैव सादृश्यं गृह्यते स च धर्मः अनुयोगितावच्छेदकोऽपि स्यात् एवञ्च रात्रिउदयनकर्तृत्वमनुयोगिनि मुखे नास्ति अत अनुयोगितावच्छेदको धर्मः रात्रिउदयनत्वं न जातं अतः रात्रिउदयनकर्तृत्वस्य सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतव्यापकत्वेऽपि अनुयोगितावच्छेदकाभावात् तेन धर्मेण सादृश्यं न गृह्यते। आह्लादजनकत्वस्य मुखेऽपि सत्वात् अनुयोगितावच्छेदकः तस्य सम्भवति इति कृत्वा चन्द्र इव मुखमित्यादौ आह्लादजनकत्वं यथा सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकीभूतो धर्मः तद्वदनुयोगितावच्छेदकोऽपि भवति इति कृत्वा आह्लादजनकत्वेन सादृश्यं गृह्यते अत्रापि वा सदृशाः इत्युक्तं तत्र सादृश्य प्रतियोगी वा सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदको धर्मः वात्वं तद् व्यापकीभूतो धर्मः क्रियावाचकत्वं अतः क्रियावाचकत्वरुपेण धर्मेण वा सादृश्यस्य गृह्यमाणे सति क्रियावाचिन इत्यंशस्य लाभो भवति इति दीक्षितमतं प्रतिभाति इति । परन्तु तन्मतं न समीचीनं यतो हि सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकीभूतो धर्मेणैव सादृश्यं ग्राह्यमिति नियम अत्र सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदको धर्मः वात्वं वर्तते तद् व्यापकीभूतो धर्मः क्रियावाचकत्वं नास्ति यतो हि तद् व्यापकत्वं नाम तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेवञ्च वात्वं यथा धातौ वर्तते तद् वत् विकल्पार्थकः वा इत्यत्रापि वर्तते वात्व वत् विकल्पार्थकः वा शब्दः तन्निष्ठात्यन्ताभावः क्रियावाचकत्वं नास्ति इति प्रतीतिसिद्धात्यन्ताभावः तादृशात्यन्ताभावः प्रतियोगित्वमेव वर्तते क्रियावाचकत्वे अप्रतियोगित्वं नागतमिति कृत्वा सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदको वात्वं व्यापकत्वं क्रियावाचकत्वे न सम्भवति अतः क्रियावाचकत्वेन रुपेण सादृश्यं प्रकृतस्थले नेतुं न शक्यते अतःक्रियावाचिन इत्यंशस्य दीक्षितरीत्या लाभः न सम्भवति तर्हि क्रियावाचिन इत्यस्य कथं लाभ इति प्रश्नः तदवस्थ एव । तत्र उच्यते अस्तु परम्परासाहचर्येण क्रियावाचकत्वस्य लाभः तथाहि वा शब्दः द्विविधः वर्तते एकः वा गतिगन्धनयोः इति धातुपाठे अदादिगणे पठितः द्वितीयः विकल्पार्थकः वा इति द्वावपि वा शब्दौ असत्ववाचि तत्साहचर्येण भूवादयो धातवः इति सूत्रोपात्तः भू शब्दः असत्ववाचि एव गृह्यते एवञ्च असत्ववाचि यः भू शब्दः सः सत्तारुपक्रियावाचक एव अतः भू शब्दसाहचर्येण असत्ववाचिनो वाशब्दयोर्मध्ये क्रियावाचक एव असत्ववाचि वा शब्दः गृह्यते इति कृत्वा परस्परसाहचर्येण क्रियावाचक इत्यर्थस्य लाभः सम्भवति तत्र उच्यते यत् परस्परसाहचर्येण इत्यंशस्य लाभेऽपि क्रियावाचक इत्यंशस्य वृत्या अनुपस्थितत्वात् अनुपस्थितस्य पदार्थस्य शाब्दबोधे भानानङ्गीकारात् भूवादयो धातवः इत्येतद् सूत्रजन्यशाब्दबोधे क्रियावाचिनः अथवा क्रियावाचका इत्यंशस्य लाभः न सम्भवति यदि वृत्या

अनुपस्थितस्यापि पदार्थस्य शाब्दबोधे भानं अङ्गीक्रियेत तथा सति घटमुच्चारय इत्यादौ एकसम्बन्धिज्ञानं अपरसम्बन्धिनः स्मारकं भवति इति नियमेन घटशब्देन सम्बन्धिनः आकाशस्य स्मरणात् घटं पश्यति घटं उच्चारयति इत्येतद् वाक्यजन्यशाब्दबोधे आकाशस्यापि भानापत्तिः स्यात् तद् वारणाय वृत्या उपस्थितस्यैव पदार्थस्य शाब्दविषयत्वमङ्गीकार्यं क्रियावाचक इत्यंशस्य तु परस्परसाहचर्येण उपस्थितत्वात् तस्य शाब्दविषयत्वं न स्यात् तर्हि किमर्थं भट्टोजिदीक्षितेन भू प्रभृतयः वा सदृशाः क्रियावाचकाः शब्दाः पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेन धातुपदवन्तो भवन्ति इति तात्पर्येण वृत्तिः लिखिता इति चेत् अत्र उच्यते अभिधया लक्षणया वा क्रियावाचक इत्यंशस्य अनुपस्थित्यापि व्यञ्जना वृत्या क्रियावाचक इत्यंशस्योपस्थितिरङ्गीक्रियते एवञ्च वैयाकरणनिकाये व्यञ्जना वृत्तिरेवाङ्गीकारात् व्यञ्जनया उपस्थितस्य क्रियावाचक इत्यंशस्य सत्वात् तस्य भूवादयो धातवः इत्येतद् सूत्रजन्यवाक्यबोधे भानं भवत्येव व्यञ्जना वृत्तिः स्वीकारादेव वैयाकरणानां स्फोटवादोऽपि सङ्गच्छते यतो हि ध्वनिः व्यङ्ग्यः स्फोटः इति वैयाकरणानां सिद्धान्तः यदि व्यञ्जना वृत्तिः न स्यात् तर्हि वैयाकरणानां यः मुख्यः सिद्धान्तः स्फोटवादः सोऽपि भज्जेत् तस्मात् व्यञ्जना वृत्तिः वैयाकरणैः अङ्गीकार्या कृतायाञ्च अस्यां वृत्तौ अनया वृत्या क्रियावाचक इत्यंशस्य उपस्थित्या तस्य शाब्दविषयत्वं सम्भवत्येव अतः न दोषः एवञ्च अधुना भ्वादिगणपठितानुपूर्वी सदृशानुपूर्वीमन्तः वा सदृशाः शब्दाः पाणिनिसङकेतसम्बन्धेन धातुपदवन्तो भवन्ति इत्यर्थोऽङ्गीकार्यः तेन अस्मदादि उच्चरितस्य भू इत्यस्य भ्वादिगणपठितत्वेऽपि भ्वादिगणपठितानुर्वी सदृशानुपूर्वीमत्वस्य अस्मदादि उच्चारिते भू शब्दे सत्वात् तस्य धातुत्वं सिध्यति एवञ्च अधुना परिष्कृतं धातुत्वं भ्वादिगणपठितत्वे सति क्रियावाचकत्वमित्यर्थः निष्पन्नः। भ्वादिगणपठितदलमपहाय क्रिया वाचकत्वमेव एतावदेव वर्जनादि क्रियाबोधके हिरुक् पृथक् इत्यादौ क्रियावाचकस्य सत्वात् धातुत्वापत्तिः स्यात् तद्वारणाय भ्वादिगणविशेषणं वक्तव्यं दत्वे च विशेषणे हिरुक नाना पृथगव्ययानां क्रियावाचकत्वेऽपि भ्वादिगणपठितत्वाभावेन एकसत्वे द्वयं नास्ति इति कृत्वा भ्वादिगणपठितविशिष्टक्रियावाचकत्वस्याभावात् नातिव्याप्तिः तथा चोक्तं[5] श्रीमता कौण्डभट्टेन अत्र हि क्रियावाचकत्वमात्रोक्तं वर्जनादि क्रियावाचके हिरुक नाना इत्यादौ अतिव्याप्ति इति भ्वादिगणपठितत्वं उक्तं हिरुक इत्याद्येभ्यः प्रतीयमानस्य वर्जनाद्यर्थस्य क्रियान्तराङक्षा सत्वात् क्रियान्तराङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरुपेण प्रतीमानत्वाभावेन क्रियात्वमेव नास्ति क्रियावाचकत्वव्यवहारस्तु एषां क्रियामात्रविशेषणत्वात् लिङाद्यनन्वयित्वाच्च गौण एव अतः भ्वादिगणपठितत्वरुपविशेषणस्य फलं शब्दरत्नकृता वट्टयति इति अपभ्रन्शे अतिव्याप्ति स्यादिति प्रदत्तं[6] किञ्च भूषणसारकृता अपि हिरुक् नाना इत्यादौ अतिव्याप्ति इत्युक्तं तत्र आदिः पदोपादाने इदमेव स्वारस्यं प्रतीयते अत आदिः पदेन शिश्ये इति भावार्थक तिङः आणवयति वट्टयति इत्यादेः संग्रहः कर्तव्य अत्र क्रियावाचकत्वं धातुत्वमेतावन्मात्रमित्युक्ते शिश्ये इति भावतिङन्ते एकारस्य धातुसञ्ज्ञायां शिश्ये इत्यत्र आदेच उपदेशेऽशिति इति सूत्रेण आत्वं प्रसज्जेत् तिङन्तस्य तु उपदेशाभावान्नात्र प्रसक्तिः इति एकारस्य एव धातुसञ्ज्ञा आपत्तिः ज्ञेया एकारस्य

धातुसञ्ज्ञायां सत्यां आत्वापत्तिरुपदोषः न तु तिङोत्पत्तिरुपदोषः यतो हि तेभ्यः तिङां उत्पत्तिः न सम्भवति इति भैरवमिश्रादिभिः बहुधा विचारितं[7] तस्मात् अत्र आत्वापत्तिरेव दोषः ननु अशिति पर्युदास इव प्रसज्यपक्षेऽपि शित्व परत्वयोग्यतयैव आत्व प्रसक्तौ निमित्तं यदि स्वीक्रियते तदा शितपरत्वयोग्यतायाः अभावात् न आत्वप्रसक्तिः अतः शिश्ये इत्यत्र एकारस्य धातुसञ्ज्ञायां सत्यामपि न दोष इत्याकाङ्क्षायामुच्यते आणवयति वट्टयति इत्यत्र धातुसञ्ज्ञायां शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तिः स्यादेवञ्च आणवयति वट्टयति इत्यनयोः क्रमेण आज्ञापयति वर्तयति इत्यर्थकतया तयोः शास्त्रविषयकतया साधुत्वापत्तिः स्यात्। एवञ्च एतादृशानां शब्दानां यज्ञे कर्मणि प्रयोगापत्तिः स्यात् यदि भ्वादिगणविशेषणं दीयते चेत् आणवयति वट्टयति गणपठित्वाभावेन न तेषां शास्त्रविषयकत्वं अतः साधुत्वं न भवति साधुत्वाभावे यज्ञे कर्मणि एतादृशानां शब्दानां प्रयोगे नानृतं यज्ञे कर्मणि वदेत् इति नियमप्रसक्तौ प्रत्यवायो जायते तथा आणवयति वट्टयति इति अपभ्रन्शानां धातुत्वापत्तिः वारणाय भ्वादिगणपठितत्वं विशेषणं देयं अत्र विचार्यते भ्वादिगणविशेषणत्वाभावे आणवयति वट्टयति धातुत्वापत्ति आपादित अतः तेषां धातुत्वापत्तिवारणाय तेषां भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वमेतावदेव लक्षणमुच्यतां क्रियावाचकत्वं मास्तु तर्हि उच्यते भ्वादिगणपठितत्वमेतावान्मात्रोक्तौ सर्वनामसञ्ज्ञकः यत् शब्दः तस्य स्त्रीत्वविवक्षायां याः इति रुपं तस्या अपि धातुत्वं स्यात् गणपठितया धातुवृत्त्यानुपूर्वसदृशानुपूर्वीमत्वस्य सर्वनाम या शब्दे सत्वात् भ्वादिगणपठितत्वेन धातुत्वापत्तिः यद्युच्यते भवतु धातुत्वं कोऽत्र दोष इत्याङ्क्षायामुच्यते सति धातुत्वे याः पश्यति इत्यत्र आकारलोपे कृते यः पश्यति प्रयोगः प्रसज्जेत् अतः याः पश्यति इत्येतद् घटकः यत् प्रकृतिभूतस्य याः इत्यस्य धातुत्वापत्तिवारणाय क्रियावाचकत्वं निवेशः कार्य अत्र याः इत्यत्र प्रातिपदिकत्वेन क्रियावाचकत्वाभावात् न धातुत्वं भवति अतः आतो धातोः[8] इत्यनेन आकारलोपोऽपि न भवति तर्हि याः पश्यति अयमेव प्रयोगः न तु तस्य स्थाने यः पश्यति इति अनिष्टं रुपं भवति किन्तु अत्रोच्यते क्रियावाचकत्वस्य इत्यंशस्य अभावे याः पश्यति इत्येतद् घटकः याः इत्यस्य न धातुत्वापत्तिः यतो हि भूवादयो धातवः इत्यस्मिन् सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थितिः कार्यते तथा च प्रतिपदोक्तः या इत्यस्यैव भ्वादिगणपदेन ग्रहणं न तु सर्वनाम्नो या इत्यस्य तस्य लक्षण प्रवृत्यनुसन्धानसम्पन्नत्वात् अतः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं इत्यस्याः परिभाषायाः भूवादयो धातवः एतद् सूत्रे प्रवृत्या याः पश्यति इत्येतद् घटकः याः इत्यस्य धातुत्वापत्तिः नास्ति अतः क्रियावाचकत्वमित्यंशस्य अभावेऽपि याः पश्यति इत्येतद् घटकस्य तद्प्रकृतिभूतस्य याः इत्यस्य धातुत्वापत्तिः नास्ति इति तु वक्तुं न शक्यते यतो हि भूवादयो धातवः इत्यस्मिन् सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं अस्याः परिभाषाया उपस्थितिरपि भवितुं नार्हति उक्तञ्च शब्दरत्नकृता [9]

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।

सकारजः शकारश्च षार्ट्टवर्गस्तवर्गजः।।

इत्यभियुक्ते लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद् विषये तत् परिभाषायाः अप्रवृत्तेः अयं भावः स्त्रन्सु ध्वन्सु शपरः सकारः यथा हरिश्शेते ब्रुश्च इत्यादि रेफसकारभ्यां परश्टवर्गः तवर्गजः यथा उर्णुञ् आच्छादने इत्यादि एवञ्च येषां लक्षणप्रवृत्योत्तरकालिक ज्ञानविषयस्वरुपकत्वं तेषामपि धातुपाठे पाठसामर्थ्येन धातुसञ्ज्ञाविधौ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तिः न स्वीक्रियते किञ्च पशुष इत्याद्यापत्तिश्च पशुं सुनोति इति जनसनखनक्रमो विट्[10] विट् प्रत्यये कृते विड्वनोरनुनासिकस्यात् इति सूत्रेण आत्वे कृते तथा सति आतो धातोः आकारस्य लोपे सति पशुषः इति सिध्यति यदि तु आतो धातोः प्रतिपदोक्त एव आकारः गृह्यते तर्हि सा इत्यत्र आकारस्य लाक्षणिकत्वात् तस्य आतो धातोः इत्यनेन सूत्रेण लोपः न स्यात् तथा पशुषः सिध्येत् अतः आतो धातोः इत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं[11] इत्यस्याः परिभाषायाः उपस्थितिः कारयितुं न शक्यते । आतो धातोः इत्यत्र प्रतिपदोक्त एव आकारः गृह्यते इति तु वक्तुमपि अशक्यं पशुषः इत्यसिद्धापत्तेः तदुक्तं शब्दरत्नकृता[12] परन्तु अत्रेदं जिज्ञास्यते यत् श्वः श्वः इत्यादि प्रयोगसिध्यर्थं वार्तिककृता आतो धातोः इत्यस्य स्थाने आतो णातः इति न्यासः कृतः एवञ्च आप घटक आकारभिन्नस्य आतः लोपः अनेन सूत्रेण विधीयते एवञ्च क्रियावाचकत्वमित्यंशस्य अभावे याः पश्यति इत्येतद् घटक याः इत्यस्य सत्यामपि धातुसञ्ज्ञायां आतो णातः इति न्यासपक्षे आकारस्य लोपः न प्राप्नोति या इत्यत्र आकारस्य टाप् बोध्यत्वेन आप बोध्यत्वाभावात् अतः क्रियावाचकत्वमित्यंशस्य फलं याः पश्यति इति भवितुं नार्हति तथा सति विकल्पार्थकः वा इत्यस्य अव्ययस्य धातुत्वापत्तिः आतो णातः इति वार्तिकमते ज्ञेया विकल्पार्थक वा इत्यस्य धातुसञ्ज्ञायां वाति इति प्रयोगापत्तिः स्यात् अतः तादृश प्रयोगो मा भूत एतदर्थं धातुलक्षणे क्रिवाचकत्वं इत्यंशस्य निवेशः कार्यः।

सन्दर्भसूची

1. निरुक्तम्
2. प्रौढमनोरमा सरुपाणामेकशेष एकविभक्तौ
3. पाणिनीसूत्रम्
4. पाणिनीसूत्रम्
5. वैयाकरणभूषणसारः धात्वर्थप्रकरणम् पृष्ठसंख्या 90 प्रकाशन चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणासी संस्करण विक्रम संवत 2068
6. प्रौढमनोरमा शब्दरत्न पृष्ठ संख्या 93 प्रकाशन चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणासी
7. प्रौढमनोरमा भैरवी टीका पृष्ठ संख्या 93

8 पाणिनीसूत्रम्

9. प्रौढमनोरमा शब्दरत्न पृष्ठ संख्या 89 प्रकाशन चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणासी

10. पाणिनीसूत्रम्

11. परिभाषेन्दुशेखरः परिभाषा पृष्ठ संख्या 220 प्रकाशन चौखम्भा सुरभारती

12. प्रौढमनोरमा शब्दरत्न पृष्ठसंख्या 66